

Araştırma Makalesi / Research Article

Nomgon Yazıtı'ndaki Kutlug Kagan'ın Kimliği Meselesi*

Erkin Ekrem**

Öz

Moğolistan'da yeni keşfedilen yazıtlar Türkoloji camiasında heyecan uyandırmıştır. Bu yazıtların keşfini duyuran Uluslararası Türk Akademisi yetkilileri, yazıtların içeriği hakkında bazı bilgiler vermiş ve yazıttaki ifadelerde adı geçen kağanın kimliği konusunda bir tartışma başlatmıştır. Bu çalışmada, Çin kaynaklarından yararlanılarak Nomgon Yazıtı'ndaki “İnek yılı”, “Tengri oğlu” (Teñri oylu) ve “Kutlug Kagan” anahtar sözcükleriyle II. Gök Türk dönemi sınırları içinde, yazıtın sahibinin kim olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Neticede yazıtta anlatılan şahsın II. Gök Türk Kağanlığın kurucusu İteriş Kağan değil, onun kardeşi ve ikinci kağan olan Kapgan Kağan olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Gök Türk Kağanlığı, İteriş Kağan, Kapgan Kağan, Kutluk Kağan, Tian-nan, Nomgon Yazıtı.

* Geliş Tarihi: 28 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 23 Haziran 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Ekrem, Erkin. “Nomgon Yazıtı'ndaki Kutlug Kagan'ın Kimliği Meselesi.” *bilig*, no. 106, 2023, ss. 35-54.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü –Ankara/Türkiye

ORCID: 0000-0002-3482-9998

ekrem@hacettepe.edu.tr

Giriş

Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO) 24 Ağustos 2022 tarihinde önemli bir yazıtın keşfedildiğini açıklamıştı. Moğol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ile iş birliği sonucunda Moğolistan'daki Nomgon Ovası'nda bulunan bu yazıtın II. Gök Türk Kağanlığı'nın kurucusu İleriş Kağan'a ait olduğu ileri sürülmüştür. Bu yazıtı ilgili uzmanlar deşifre etmişler ve geçici bir metin olarak ilan etmişlerdir.

Transkripsiyon	Türkçe çevirisi
<i>Ud yıl: toquzunc: ay: ...[.....]</i>	İnek yılı: dokuzuncu ay
.....
<i>.....Teyri: oylu: [.....]</i>	..Tanrı oğlu
<i>Qutluγ qayan: Türuk [.....]</i>	Kutlug Kagan: Türk
<i>Ur oylum: M[k]ön.....yü...[.....]</i>	Erkek çocuklarım, köz...
<i>Biziñ:öñlig:..t.. [.....]</i>	Bizim güzel....
<i>es[?]: İtdim: bizi: yat: er: [.....]</i>	Etdim: Bizi yabancı: erler....
<i>Yerde:tuz.....[.....]</i>	Yerde..
<i>Tümen: Tümen: [.....]</i>	On bin: on bin
<i>es[?] el[is]ig [?]:küçüg: biz[ber-?]</i>	İşimi gücümü ver...
<i>Atadim: bi tidim [.....]</i>	Tayin ettim (unvan verdim): bi..tidim..
<i>es[?]: Qop ești [.....]</i>	Tamamı eşitti

İnek Yılları	Kağanlar	Kağanlık Dönemi
689	İleriş Kağan	682-691
701 713	Kapgan Kağan	691-716
725	Bilge Kağan	716-734
737	Yi-ran Kağan/ Bilge Kutluk Kağan	734-741
749	Orhun Uygur Kağanlığı Moyan Çor Kağan	747-759

Bu yazıtta verilen *İnek yılı: dokuzuncu ay* tarihinin hangi İnek Yılı ya da Miladi takvimin hangi yıllarına denk geldiği bilinmemektedir. II. Gök Türk Kağanlığı ile Orhun Uygur Kağanlığı arasında altı İnek Yılı geçmektedir. İleriş Kağan ile Bilge Kağan arasında 689, 701 ve 713 olarak üç İnek Yılı bulunmaktadır. Bu yazıtta adı yazılmayan kağan, bu üç tarihin arasında aranabilir. İkinci önemli bir anahtar sözcük “Kutlug Kagan” ifadesidir, ancak

eski Türk tarihinde birden fazla “Kutluk Kağan” olduğu için “inek” yılına denk gelen veya bu tarihe yakın “Kutluk Kağan” aranabilir. Üçüncü anahatar sözcük ise Türkçe kayıtlarda nadir rastlanan “Tengri oğlu” (Müller 7; Clauson, *An Etymological* 84a; Sertkaya 309) olup Çin kaynaklarıyla karşılaştırmalı yöntemle hem İnek Yılı hem de Kutluk Kağan ve Tengri oğlu sözcüklerle denk gelen bu yazıttaki şahsı bulmaya çalışılacaktır.

Kutluk ve Kutluk Kağan Meselesi

Eski Türk Tarihinde Kutluk (Kutlug) ismine (Clauson, *An Etymological* 601) ve Kutluk Kağan unvanına (Clauson, *An Etymological* 427) sıkça rastlanmaktadır. 618 yılının dokuzuncu ayında Gök Türk Shi-bi Kağan (609-619) Tang Sülâlesi'ne elçi olarak Kutluk Tigin'i 骨咄祿特勒 göndermişti (Wang Qin-ruo 11396a). Beşinci ayın yirmi yedinci gününde (25 Haziran 618) Kutluk Tigin için Tang Sülâlesi sarayında ziyafet verilmişti (Liu Xu 5153). 682 yılının on ikinci ayında Gök Türkler A-shi-na Kutluk'un 阿史那骨咄祿 (İlteriş Kağan, 682-691) liderliğinde tekrar ayaklanmıştı ve II. Gök Türk Kağanlığını kurmuştu (Liu Xu 110). Gök Türklerle karşı savaşı devamlı kaybetmesinin sonucunda öfkelenen İmparatoriçe Wu 武則天 (624-705), Kutluk'un Çince yazılışı Bu-zu-lu 不卒祿 (“Ölmez mi bu Kutluk” manasında) diye değiştirmişti (Si-ma 6446). 714 yılının dördüncü ayında Mo-chuo Kağan (Kapgan Kağan, 691-716) kendisini Tang Sülâlesi'ne Kutluk Kağan 骨咄祿可汗 olarak tanıtmıştı (Si-ma 6699). 718 yılının on birinci ayında Tibetlilerin Tang Sülâlesi ile barış sağlamak için hazırlanan bir mektupta, Tibetlerin Tang Sülâlesi'ne karşı Kuzey Gök Türk Kutluk 骨咄/吐祿 ile temasta bulunduğu yazılmaktadır (Dong Gao 10543b; Wang Qin-ruo 11526-11527ab, 11500a; Si-ma 6734; Ou-yang 6082-6083). Mektupta geçen Kutluk, Mo-chuo Kağan olmalıdır, neticede mektupta bahsedilen olaylar 718 yılı öncesine aittir. Tang Sülâlesi Gök Türklerle karşı sefer düzenlemek için farklı topluluklardan destek almaya çalışmıştı. Bunun üzerine, Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong'un (712-75) 718 yılı üçüncü ayının yirmi üçüncü gününde (29 Mart 718) yayınladığı bir fermanla yer alan yabancıların arasında Kırgız Kutluk Bilge Kağan'ın 骨篤祿毗伽可汗 adı da geçmektedir (Si-ma 6732; Ou-yang 6052). 720 yılında Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong, Hu-mi 護蜜 (Vahan) ülkesi hükümdarına unvan bahşetmişti ve unvanında Kutluk ibaresini kullanmıştı (Ou-yang 6255; Chavannes Notes 49). 727 yılın yedinci ayında Gök

Türklerden unvanı Kutluk 突厥骨吐祿 olan biri Tang Sülâlesine at hediye etmişti (Wang Qin-ruo 11408a). 729 yılında Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong, Tohar bölgesinin (Toharistan) hükümdarı Kutluk Dun Tardu'ya 骨咄祿頓達度 Tohar Yabgusu unvanı 吐火羅葉護 bahşetmişti (Wang Pu, 1773; Ou-yang 6252).

Bilge Kağan'ın (716-734) oğullarından Yi-ran Kağan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Bilge Kutluk Kağan 苾伽骨咄祿可汗, geçti, yani Tengri Kağan 登利可汗 Gök Türk kağanlığına geçmişti (Ou-yang 6054). 740 yılın üçüncü ayın yirmi altıncı gününde (26 Nisan 740) Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong Bilge Kutluk Kağan'ı 苾伽骨吐祿可汗 tanıyan bir mektup hazırlayıp göndermişti (Dong Gao 423a; Song Min-qiu 695-696).

742 yılı altıncı ayın on ikinci gününde (26 Temmuz 744) Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong, Kara Türgiş Yi-li Di-mi Kutluk Bilge'yi 伊里底蜜施骨咄祿毗伽 On-Ok Kağan 十姓可汗 olarak tanıdı (Dong Gao 424a; Ou-yang 6068-6069; Si-ma 6860). Édouard Chavannes (1865-1918) Yi-li Di-mi unvan adını Alatismich olarak okumuştur (Chavannes, *Documents* 331). Bu yılın altıncı ayının yirmi ikinci gününde (28 Temmuz 742) Tang Sülâlesi, Türgişlerin Büyük Tuğcu 大纛官 Kutluk Bilge Du-mo-du Kül Erkin'i 骨咄祿毗伽都摩度闕頡斤 Üç Soylu Yabgu 三姓葉護 unvanıyla görevlendirmişti (Dong Gao 423b; Wang Qin-ruo 11348ab; Ou-yang 6069; Si-ma 6854; Chavannes, Notes 67). 744 yılında Uygurların reisi Gu-li Peiluo 骨力裴羅 (*Kutlug Boyla) Karluklarla birlikte Basmil Kağanını 拔悉蜜可汗 öldürdükten sonra kendini Kutluk Bilge Kül Kağan 骨咄祿毗伽闕可汗 olarak ilan etmişti. 745 yılında Gök Türklerin son kağan Bai-mei Kağan'ı 白眉可汗 öldürdükten sonra kafasını Tang Sülâlesi sarayına getirmişti. Kutluk Bilge Kül Kağan'ın eşi Kutluk Po-fu Hatun 骨咄祿婆匐可敦 (*Kutluk Säbäg Hatun) Tang Sülâlesi sarayına gelmişti (Liu Xu 5198; Ou-yang 6055, 6114; Wang Pu 1744; Si-ma 6860). Tang Sülâlesi 749 yılın (inek yılı) yedinci ayında Türgiş Kutluk Bilge Ju-zhi'yi 骨咄/吐祿毗伽俱支 On-Ok Türgiş Yi-ba Kağan 十姓突騎施移撥可汗 olarak tayin etmişti (Dong Gao 424b; Wang Qin-ruo 11349b). Tang Sülâlesi 753 yılının doku-zuncu ayının altıncı gününde (7 Ekim 753) Kara Türgişlerin Kutluk İnan-cu Üç Soylu Bilge Elteber'i 骨咄/吐祿伊難如三姓毗方伽頡利發 saray muhafız ordusunun kuzey bölük komutanlığın büyük generali olarak tayin

etmişti (Song Min-qiu 696; Dong Gao 425ab; Chavannes, Notes 86-87; Wang Qin-ruo 11350a).

Orhun Uygur Kağanlığın kurucusu dışında 780-789 yılları arasında kağan olan Alp Kutluk Bilge Kağan 合骨咄祿毗伽可汗 da “Kutluk” unvanı kullanmıştı (Wang Pu 1745-1746; Liu Xu 5208; Ou-yang 6121; Si-ma 7282). Alp Kutluk Bilge Kağan'ın kız kardeşi prenses Kutluk Bilge'nin 骨咄祿毗伽公主 unvanında da “Kutluk” sözünü kullanmıştı (Si-ma 7282, 7515). Alp Kutluk Bilge Kağan daha sonra Tang Sülâlesi tarafından Kutluk Chang-shou (uzun ömürlü) Tian-qing (Tengriye yakın) Bilge Kağan 汨咄祿長壽天親毗伽可汗 unvanı da verilmişti (Liu Xu 368; Ou-yang 5209). Kutluk Bilge Feng-cheng Kağan 骨咄祿毘伽奉誠可汗 (790-795) öldükten sonra (Liu Xu 381) yerine veziri Kutluk 骨咄祿 geçerek Tengride Ulug Bolmuş Al Külüg Bilge Huai-xin Kağan 騰里邏羽錄沒密施合胡祿毗伽懷信可汗 (795-808) unvanı almıştı (Wang Pu 1947; Liu Xu 381; Ou-yang 6126; Si-ma 7568).

Gök Türk ve Uygurlarda Kutluk ismi ve Kutluk Kağan unvanı kullananların sayısı az değildir. İleriş Kağan ile Bilge Kağan arasında Kutluk Kağan unvanı kullananlardan biri Mo-chuo Kağan (Kapgan Kağan, Kutluk Kağan, 691-716) 骨咄祿可汗, diğeri ise 718 yılında Çince kayıtlarda görünen Kırgız hükümdarı Kutluk Bilge Kağan 骨篤祿毗伽可汗 idi. Orhun yazıtlarında geçen İleriş (Elteriş) Kağan unvanı (Orkun 34, 128; Tekin, *Orhon Yazıtları* 11, 41; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 4) Çin kaynaklarında geçmeyip, yalnızca Kutluk adıyla anılmaktadır. Çin kaynaklarında Kutluk Kağan gibi bitişik bir terim de geçmemektedir, sadece Kül Tigin yazıtının Çince yüzünde Kutluk Kağan 骨咄祿可汗 olarak bir kez geçmektedir (Cen 828). İleriş Kağan'ın babası Kutluk Erkin 骨咄祿頡斤 ve dedesi de Yi-di Mi-shi Bey 伊地米施匐 unvanlarla yazıtta geçmektedir (Cen 828). Yukarıdaki tahlillerden sonra inek yılında Kutluk Kağan unvanıyla bilinen kağanın yalnızca Mo-chuo/Kapgan Kağan olduğu görülmektedir.

İnek Yılı'nın (689) dokuzuncu ayına kadar Gök Türkler ile Tang Sülâlesi arasında bir dizi savaş yaşanmıştı. Gök Türklerin saldırısına karşı Tang Sülâlesi 689 yılının beşinci ayının on sekizinci gününde (10 Haziran 689) Budist rahibi Xue Huai-yi'yi 薛懷義 (662-695) görevlendirmişti (Ou-yang 89). Tang Sülâlesi ordusunun Zi-he 紫河 (Ulan Moron) Nehri'ne (Yun-zhong valiliğın kuzeybatısında) kadar gelmişler ancak Gök Türk ordusunu bula-

mamışlar, Xue Huai-yi, Chan-yü Tai 單于臺 (Yun-zhong valiliğın kuzevbatısında) bölgesindeki kaya taşlarında kendilerinin gelmiş olduğuna dair yazı kazarak geri dönmüşlerdir (Si-ma 6457; Yue Shi 1034; Li Ji-fu 410). Diğer kaynaklara göre aynı yıl Gök Türk Mo-chuo sınır bölgelerine saldırı düzenlemişti, Xue Huai-yi ordusu ile karşılamak için gönderilmişti (Ou-yang 4742). Bu yılın sekizinci ayının üçüncü gününde (23 Ağustos 689) Xue Huai-yi'nin liderliğindeki Tang Sülâlesi ordusu Gök Türklere sefer düzenlemişti (Ou-yang 89). Dokuzuncu ayın üçüncü gününde (21 Eylül 689) Xue Huai-yi 200 bin ordusu ile Gök Türk Kağanı Kutluk'a karşı sefer düzenlemişti (Si-ma 6460). Tang Sülâlesinin Gök Türklere düzenlenen bu seferler sonuç alamadığı gibi Gök Türklere zayıat verememişti. Nomgon Yazıtı'nda zikredilen İnek yılının dokuzuncu ayında geçen gelişmeler Çin kaynaklarında bulunmamaktadır.

Mo-chuo Kağan ve Kutluk Kağan Meselesi

Çin kaynaklarına göre, Kutluk öldükten sonra çocukları (Bilge Kağan, 684-734; Kül Tigin, 685-731. Wada 547, 559) küçük olduğu için Kutluk'un kardeşi Mo-chuo kendini kağan ilân etmiş ve hâkimiyeti gasp etmiştir (Liu Xu 5168; Ou-yang 6044-6045, 6493). Tunyukuk Yazıtına (51) göre, “Kapgan Kağan (olarak) tahta oturttum” (Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 20; Clauson, “A Note on Qapqan” 73-77). Bilge Kağan Yazıtında (D14) “O (zamanki) töreye göre amcam kağan (olarak tahta) oturdu” şeklinde yazılmaktadır (Orkun 67). Anlaşılan Mo-chou töreye göre tahta geçmiş ama Çinli tarihçilerin gözünde tahtı “gasp” etmişti. Çin kaynaklarına göre Mo-chuo, kağan olduktan birkaç yıl sonra Ling-zhou 靈州 (Dormâgai, Ning-xia Özerk Bölgesi Ling-wu Nahiyesinin 靈武縣 güneybatısı) vilayetine akın düzenlemeye başlamıştı (Ou-yang 6044-6045; Yan (a) 77-122). Bu akının tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır, bazı kaynaklarında 693 yılı olarak yazarken (Liu Xu 5168), bazı kaynaklarında 694 yılı olarak göstermektedir (Du You 1073c; Si-ma 6493; Ou-yang 94). Bu tarihten sonra Mo-chuo, Tang Sülâlesi'ne karşı bir dizi akın düzenledi ve Tang Sülâlesi de karşılık vermeye çalıştı, ancak başarılı olmadı. Mo-chuo, Tang Sülâlesi'ne karşı en büyük tehdit olmuştu (Liu Xu 127; Ou-yang 94; Si-ma 6493). Bazen Mo-chuo, Tang Sülâlesine barış teklif sunmuştur. Çin kaynaklarına göre 695 yılının onuncu ayında Mo-chuo, Tang Sülâlesi'ne teslim olmak için elçi göndermişti. İmparatoriçe Wu Ze-tian 武則天 (690-705) memnun olmuş ve Mo-chuo'ya

Sol Muhafız Ordusu Büyük General ve Gui-guo (Ülkeye Dönen) Beyi 左衛大將軍歸國公 unvanı vermişti (Si-ma 6503). 696 yılının onuncu ayında Mo-chuo'nun Kıtaylara düzenlediği saldırı başarılı olmuş ve Kıtayların tehdidine maruz kalan Tang Sülâlesi de memnun kalmıştı. Bu nedenle Mo-chuo'ya Tekin İlteriş Büyük Chan-yü 特進頡跌利施大單于 ve Ülkeye Değerli Hizmet Eden Kağan 立功報國可汗 unvanı vermişti (Si-ma 6509, 6510; Liu Xu 5168; Ou-yang 6045). Kang-a-yi Kül Tarkan 康阿义屈达干 (690-764) adlı bir Soğd reisinin mezar yazıtında 23 yaşında (712 yılında) A-shi-na İlteriş Mo-chuo 阿史那頡佚施默啜 Kağan'ın hizmetinde bulunduğu yazılmaktadır (Yan Zhen-qing 37b; Hu Ke-xian 105-116). Bu kayıtlara göre Mo-chuo Kağan da "İlteriş" unvanını kullanmıştır.

Tang Sülâlesi aynı zamanda Mo-chuo için Qian-shan (İyiliğe Taşınan) Kağan 遷善可汗 unvanı da verilmişti (Liu Xu 5168; Ou-yang, 6045; Si-ma 6509, 6516). Ancak Mo-chuo'nun Tang Sülâlesi kuzey vilayetlere saldırısı devam etmişti (Liu Xu 5168; Si-ma 6512, 6514). 697 yılının üçüncü ayında (7 Nisan-6 Mayıs 696) Mo-chuo, Tang Sülâlesi'nin kuzeyinde bulunan altı vilayette ikamet eden insanları 六州降戶 ve Chan-yü Genel Valiliğin 單于都護府 bulunduğu bölgeyi istemişti. Ayrıca 40 bin Hu 斛 (takriben 550 bin kilo) hububat tohumu, 50 bin 段 (takriben 1 milyon 667 metre), 3 bin çiftlik aletleri ve 40 bin 斤 (takriben 24 bin kilo) demir istemişti. Bununla birlikte evlilik talebi de vardı (Si-ma 6509, 6515; Liu Xu 4794, 5168-5169; Ou Yang Xiu 5624, 6045). Ancak Kağan Mo-chuo, Tang Sülâlesi'nin gönderdiklerinin beklenen kalitede olmadığını belirterek Sarı Nehrin kuzeyindeki bölgeleri geri alacağını ifade etmişti (Si-ma 6531). Gök Türk-Tang ilişkileri bozulmaya başlamıştı.

Tang Sülâlesi'ne karşı Gök Türkler giderek güçlenmişti ve Tang Sülâlesi'ni küçümsüyorlardı (Liu Xu 5168; Ou-yang 6045-6046). Çin kaynaklarına göre 699 yılının onuncu ayında (29 Ekim-26 Kasım 699) Kağan Mo-chuo yönetiminde bazı düzenlemeler yapılmıştı. Kağan Mo-chuo kendi kardeşi Duo-xi Fu'yu 咄悉匐 (Duo-xi Beyi) Sol Yönetim Bölgesi (Tölis Bölgesi) Şadı 左察/左廂察, Kutluk'un oğlu Mo-ju'yu 默矩 (Bilge Kağan) Sağ Yönetim Bölgesi (Tarduş Bölgesi) Şadı 右察/右廂察 yapmıştı, her iki yönetim 20 binden fazla asker 兵馬 gücüne sahiptir. Ayrıca Mo-chuo kendi oğlu Fu-ju'yu 匐具 Küçük Kağan 小可汗 (İnel Kağan) yapmış ve yetkisi iki Şad'ın üstündedir. Küçük Kağan Fu-ju, Chu-mu-kun 處木昆 boyları (Batı Gök

Türklerin bir boyu) gibi On-okları yönetmekte ve 40 binden fazla asker gücüne sahip, bundan dolayı onu Tuo-xi Kağan 拓西可汗 (Batıyı genişleten Kağan) olarak da anar (Wang Pu 1692; Du You 1074a; Liu Xu 5169-5170; Ou-yang 6044-6046; Si-ma 6543). Çin kaynaklarında bu kağan Yi-nie Kağan 移涅可汗 (移江可汗) olarak kaydedilmiştir (Liu Xu 3187, 5172; Ou-yang 6047). Yani Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan/İni İl Kağan olarak bilinmektedir (Sertkaya 76-98). Ancak Vilhelm Thomsen (1842-1927) gibi araştırmacılar Tunyukuk Yazıtı'nda (34, 50) geçen Böğü Kağan'ın İnel Kağan olabileceğini ileri sürmüştü (Thomsen, *Orhun Yazıtları Araştırmaları* 413-414). Bu görüşe Masao Mori (1921-1996) karşı çıkmıştı (Mori (d) 62-89; Sümer 42). 701 yılının (inek yılı) beşinci ayında (11 Haziran-9 Temmuz 701) Tang Sülâlesi İmparatoriçe Wu-hou, Gök Türklerle karşı koymak için Wei Yuan-zhong'u 魏元忠 (?-707) görevlendirmişti (Liu Xu 130; Ou-yang 102). Sekizinci ayda (7 Eylül-5 Ekim 701) Mo-chuo Tang Sülâlesi sınır bölgelere saldırmıştı. An-bei Büyük Askerî Valiliği 安北大都護 valisi Kral Li Dan'ı 李旦 (veliaht prens) umumi askerî komutanı olarak tayin etmiş ve Gök Türklerle karşı koymasını emretmişti. Ancak daha yola çıkmadan Gök Türkler çekilip gitmişti (Si-ma 6556). İnek yılında yani 701 yılında Gök Türklerle ilgili bilgiler çok yoktur.

Mo-chuo Kağan'ın yönetim üzerindeki yeni düzenlemelerle birlikte Gök Türkler daha da güçlenmişti ve Tang Sülâlesine karşı akınlar daha fazlaşmıştı (Du You 1074a; Liu Xu 5170). Tang Sülâlesi Gök Türklerin saldırısına karşı devamlı savunma pozisyonunda bulunmuştu (Si-ma 6533, 6535, 6537, 6556). Kağan Mo-chuo kızını Tang Sülâlesi'nden bir prensle evlendirme konusunu konuşmak için elçi Mo-he Gan'ı 莫賀干 göndermiş ve elçi 703 yılının altıncı ayının birinci gününde (19 Temmuz 703) Tang Sülâlesi saraya ulaşmıştı (Si-ma 6562). Cen Zhong-mian'e göre bu elçinin adı Mo-he Da-gan 莫賀達干 (Baga Tarkan) olarak düzeltilmelidir (Cen 360). 704 yılının sekizinci ayının yirmi beşinci gününde (28 Eylül 704) Tang Sülâlesi evlilik teklifini kabul etmişti (Sima Guang 6574). Buna rağmen Tang Sülâlesi Gök Türklerle karşı savunma tedbiri almaya devam etmişti (705 yılın altıncı ay) (Wang Qin-ruo 11648a) ve karşı stratejisini geliştirecekti (707 yılı birinci ay) (Wang Qin-ruo 11649a). 706 yılının on ikinci ayın dokuzuncu gününde (17 Ocak 707) Mo-chuo Ling-zhou vilayetinin Ming-sha nahiyesine 靈州鳴沙縣 sefer düzenlemişti. Askerî Valisi Sha-tuo Zhong-yi 沙吒忠義 karşı koyamamış 30 bin civarında insan öldürülmüştü (Liu Xu

143; Ou-yang 109; Si-ma 6607; Ekrem 333-339). On ikinci ayın on birinci günü (19 Ocak 707) Gök Türkler Yuan-zhou 原州 (Ning-xia Özerk Bölgesi Gu-yuan 固原 kenti) ve Hui-zhou 會州 (Gan-su eyaleti Jing-yuan nahiyesi 靖遠縣) gibi vilayetlere saldırmışlar ve Long-you 隴右 bölgele-
rindeki (Gan-su eyaleti) 10 binden fazla atı alıp götürmüşlerdi. On ikinci ayın onuncu gününde (22 Ocak 707) Tang Sülâlesi Mo-chuo'yu öldürene Muhafız Ordusunun Büyük Generali unvanı vereceğini açıklamıştı. Ancak Gök Türklerin akını devam ediyordu (Liu Xu 143). 708-712 yılları arasında Sarı Nehri kıvrım 河套 bölgesinin kuzeyinde üç adet Shou-xiang şehri 受降城 (teslim almak şehri) inşa etmişti (Liu Xu 146; Si-ma 6620; Li Ji-fu 116). Güney Moğolistan'ın ortasında bulunan bu şehirler, Yin-shan dağların güneyi ile Sarı Nehrin kuzeyinde olup hepsi Sarı Nehrin kuzey kıyısında kurulmuştu. Bu şehirler savunma kalesi olarak inşa edilmişti ve yakınlarında bulunan Zhen-wu Ordusu 振武軍 ile Tian-de Ordusu 天德軍 gibi hisarlarla Gök Türklerin güneye inmesine karşı oluşturduğu ilk savunma hattı olmuştur (Ou-yang 976; Yan (b) 233-248; Yan (c) 143-167; Yan (d) 43-58).

707-711 yılları arasında Tang Sülâlesi Gök Türklerin akınlarına karşı yoğun bir uğraş içinde kalmıştı. 711 yılının birinci ayında Tang Sülâlesi ile evlilik konusunu konuşmak için Mo-chuo Tang Sülâlesi sarayına elçi göndermiş ve teklifi kabul edilmişti (Liu Xu 156). 711 yılının on birinci ayının sekizinci gününde (21 Aralık 711) evliliği gerçekleştirmek için Mo-chuo'nun oğlu müstakbel damat Yang-wo-zhi 楊我支 Tang sarayına gelmişti (Si-ma 6669; Liu Xu 5172). Tigin Yang-wo-zhi aynı zamanda saray muhafız ordusunda Büyük General 右驍衛員外大將軍 olarak görevlendirilmişti (Ou-yang 6047). Yang-wo-zhi bir süre sonra bilinmeyen bir sebeple ölmüştü (Ou-yang 6048). Yeni tahta geçen Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong (712-756) bu evliliği askıya almıştı. 714 yılının bahar ayında (2-5 Şubat ile 19-21 Nisan arasında) Beşbalık şehrini almak için Kağan Mo-chuo, oğulları İnel Kağan 移涅可汗 ve Tong-e Tigin 同俄特勤 (*Tonga Tigin) ile damadı (Mo-chuo'nun kız kardeşinin kocası) Huo-ba Eltebir Shi-a Shi-bi 火拔頡利發 石阿失畢 liderliğindeki bir orduyu sevk etmişti. Ancak Beşbalık şehrini alamadığı gibi Tong-e Tigin de General Guo Qian-guan 郭虔瓘 tarafından yakalanıp öldürülmüştü (25 Şubat 714) (Liu Xu 3187, 5172; Ou-yang 6048; Si-ma 6696). Mo-chuo'nun damadı sorumluluğundan korktuğu için eşi ile birlikte Tang Sülâlesi'ne sığınmıştı (21 Mart 714) (Liu Xu 172). 714 yılının üçüncü ayın on sekizinci gününde (6 Mayıs 714) Tang Sülâlesi İm-

paratoru Xuan-zong (712-756) Gök Türklere karşı kapsamlı sefer planı yaptırmıştı (Li Fang 2336ab-2337a).

Kağan Mo-chuo, Tang Sülâlesi ailesi ile evlenmekle ilişkilerini yeniden tesis etmek istemişti. 714 yılının dördüncü ayının yirmi beşinci gününde (11 Haziran 714, Pazartesi) Mo-chuo'nun elçisi Tang Sülâlesi sarayına ulaşmıştı. Mo-chuo elçi vasıtasıyla kendisini “Gan-he Yong-qing Tai Fu-ma 乾和永清太駙馬 (*Katkısız ve daima temiz büyük damat*), Tian-shang-de Guo-bao Tian-nan 天上得果報天男 (*Tengride yaratılmış/olmuş tengri oğlu*), Tu-jue Sheng-tian Gu-duo-lu Ke-han 突厥聖天骨咄祿可汗 (*Gök Türk Tengriken Kutluk Kağan*)” olarak tanıtmıştı (Si-ma 6699; Wang Qin-ruo 11499b). Yirmi dokuzuncu gününde (15 Haziran 714, Cuma) Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong prensesin Kağan Mo-chuo ile evlenmesine karar vermişti (Wang Qin-ruo 11499b). Ancak bu evlilik gerçekleşmemiştir.

Kağan Mo-chuo'nun bu unvanın benzeri Mo-chuo'nun kızı Prenses Xian-li Bilge'nin (699-723) mezar yazıtında (714 yılı) da geçmektedir (Lu 842; Zhang Ning 140; Zhou, Shao-liang 1280). Xian-li Bilge'nin babası Mo-chuo'nun ölümünden sonra Tang Sülâlesine sığındığı tahmin edilmektedir (Moriyasu 305; Wu (a) 152). Bu mezar yazıtında babasının unvanı “Tian-shang-de Guo-bao Tian-nan” 天上得果報天男 (*Tengride yaratılmış/olmuş tengri oğlu*), “Tu-jue Sheng-tian Gu-duo-lu Mo-chuo Da Ke-han” 突厥聖天骨咄祿默啜大可汗 (*Gök Türk Tengriken Kutluk Mo-chuo Büyük Kağan*) olarak geçmektedir. Bu mezar yazıtında Bilge Kağan'ın (716-734) unvanı da “San-shi Xing Tian-shang-de” 三十姓天上得 (*30 Soylu Tengride yaratılmış/olmuş*), “Pi-jia Sha Ke-han 毗伽煞可汗” (*Bilge Şad Kağan*) yazılmaktadır. Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan'ın unvanına da yer vermektedir: “*teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan*” (KT G1; BK K1) veya “*teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan*” (BK D1, BK G13). Türk kağanlarının Tengri (tanrı) tarafından yaratıldığı anlayış diğer yazıtlarda da geçmektedir (Şine Usu K1; Terhin G6, B1, B6; Tes D1, D4). Bu iki kayıta Mo-chuo'nun “Kutluk Kağan” unvanı kullanıldığı açıkça görünmektedir.

Tian-nan 天男 ve Tengri Oğlu Meselesi

Mo-chuo Kağan'ın Tengri Oğlu unvanının alıp almadığı ve kaynaklarındaki Tian-nan sözün Tengri Oğlu olarak okunmasının doğru olup olmaması da incelenmesi gereken bir konudur. Tarihçi Hu San-sheng 胡三省 (1230-

1302) yukarıdaki unvanlarda geçen “Tian-nan” 天男 sözünü “Tengri oğlu gibidir” olarak izah etmişti (Si-ma 6699). Ancak Paul Pelliot (1878-1945) Tian-nan sözünün Türkçe karşılığının bulunmadığını ileri sürerek (Pelliot, L'édition collective 152 not 3), bu sözün Tengri oğlu (Fils du ciel) ile eş anlamda olabileceğini işaret etmektedir (Pelliot, L'édition collective 153). Haneda Tōru 羽田亨 (1882-1955) “Tian-nan” sözünü “Tengri tarafından yaratılan oğlan” olarak belirtmektedir (Haneda 373). Cen Zhong-mian (1885-1961) “Tian-nan” sözünün “tengri tarafından yaratılan erkek/oğlan” olarak açıklamıştı (Cen 821). Bir başka araştırmasında Tian-nan sözünün “tengride bolmuş” ve “tengri oğlu” ile aynı manada olduğunu belirtmektedir (Cen 1047). Bazı araştırmacılar arasında “Tian-nan” sözünün nasıl tercüme ve anlamlandırma konusunda farklılıklar olmasına rağmen genel olarak Tengri oğlu (son of Heaven) olarak tercüme etmektedir (Rybatzki 226). Bazı araştırmacılar Mo-chuo Kağan'ın unvanındaki “Tian-nan” sözünü Türkçeden Çinceye tercüme edilen bir sözcük değil, Çinli hükümdarın unvanını taklit eden bir unvan olduğunu ileri sürmektedir (Pelliot, Neuf notes 208-212; Feng 118-118; Rybatzki 205-292). Fakat Çin kaynaklarında yazıldığı gibi, bu unvanları Mo-chuo'nun kendisi tarafından kullanıldığı açıkça görülmektedir.

“Tian-nan” unvanı Çin kaynaklarında pek rastlanan bir terim değildi. Mançuların menşei rivayetlerinde hükümdarının Tengri tarafından yaratıldığını ve yaratan kişinin Çincece Tian-nan 天男, Mançucada ise *abkai haha juitengri* yani Tengri'nin erkek çocuğu olarak yazılmaktadır (Agüi 4-5; Nata 56). Bu örnek dışında Çince Budist eserlerde “Tian-nan” (cennet erkeği) sözü de geçmektedir (Takakusu (a) 346-2). Bazen Nan-tian 男天 olarak da geçmektedir (Takakusu (b) 323-2). Çoğu zaman Tian-nan Tian-nü 天男天女 (*deva-putro vā deva-duhitā vā*) yani cennet erkekler ve cennet bayanlar olarak tercüme edilmektedir (Takakusu (c) 419-2). Sonsuz elysium/cennet (Sukhāvati) dünyasında yaşayan bu “cennet erkekler” yakışıklı olmasından dolayı onları resimlendirirken, heykelini yaparken sakalsız ve bıyiksız 16 yaşındaki genç erkekler gibi yapılması şartlandırılmıştır (Takakusu (d) 940-1, 946-1, 949-3). Bu nedenle Çince Budist eserlerde Tian-nan yani cennet erkeklerine güzel ve yakışıklı 美男子 anlamı yüklenmiştir (Zheng-wen 3361; Luo 1417). Bunun bir örneği ise sanatçı Dai Kui'nin 戴逵 (331-396) resmini Tian-nan görünümü 天男相 olarak çizmesidir (Mi 2a, 8b, 36b; Hong 17). Japon Budist eserinde de Tian-nan 天男 (deva) sözü geçmekte

(Hirakawa 737) ve yakışıklı, üstün kişilik, öğrenmeye hevesli olarak açıklanmaktadır (Moriyasu 2772).

Çin kaynaklarında Hunlar kendi hükümdarına Cheng-li Gu-tu Chan-yü 撐犁孤塗單于 (Tengri Oğlu Chan-yü) (Ban 3751) denmesi dışında Gök Türk İşbara 沙鉢略 Kağan'ın (581-587) da Tian-zi yani Tengri Oğlu unvanı kullandığı yazılmaktadır. Çin kaynaklarına göre, 584 yılının (ejderha yılı) dokuzuncu ayının onuncu gününde (19 Ekim 584) Gök Türk İşbara 沙鉢略 Kağan'ın (581-587) Sui Sülâlesi (581-618) İmparatoru Wen-di'ye (581-604) yazdığı bir mektupta kendisini “Tian-zi” 天子 yani “Tengri Oğlu” olarak tanıtmaktadır. Ancak Wen-di'nin iade mektubunda bilinçli olarak “Tian-zi” sözünü kullanmamıştı (Wei Zheng 3293; Bombaci 284-291; Dobrovits 257-262; Bazin 122). 607 yılında Japon kralının elçi aracılığıyla Wen-di'ye yazdığı mektupta da kendisinin “*güneşin doğduğu yerdeki Tian-zi*” 日出處天子 olduğunu ve Wen-di için “*Güneşin battığı yerdeki Tian-zi'ye* 日沒處天子 *mektup*” ibaresini kullanmıştı. Aynı zamanda “*denizin batısında Bodhisattva Tian-zi*” 海西菩薩天子 de zikredilmişti. Fakat Wen-di ve saraydakiler Japonların bu davranışından da memnun kalmamıştı (Wei Zheng 1827). Çin'in siyasal kültüründe Tian-zi (Tengri oğlu) yalnızca Çinlilerin kendi hükümdarına ait bir unvan olarak benimsemişlerdi. Sui Sülâlesi'nin elçisi Zhang-sun Cheng'in 長孫晟 (552-609) İşbara Kağan'ın huzuruna çıktığında “Gök Türk ve Sui Sülâlesi (hükümdarı) hepsi büyük ülkenin Tengri oğlusundur” 突厥與隋俱大國天子 ibaresini kullanmıştı (Wei Zheng 1332). Bu ibareden Sui Sülâlesi İşbara Kağan'ın “Tengri oğlu” statüsünü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre, İşbara Kağan'ın Sui Sülâlesi hükümdara yazan mektupta kullanan Tian-zi unvanı, Kapgan Kağan'ın kullandığı Tian-nan unvanı ile aynı mahiyettedir (Haned 373; Mori 73; Cai (a) 126; Cai (b) 137; Cheng 489). Eğer eski Türkler “Tengri oğlu” unvanı kullandığı bir gerçekse, Mo-chuo'nun da “Tengri oğlu” unvanını kullanmış olabilir.

Çinlilere göre yabancılar tarafından Tian-zi (tengri oğlu) unvanı kullanılmadı (Fang 2961; Si-ma 2861), ancak Çince kayıtlarda birçok topluluğun bu unvanı kullandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Kushan devleti (30-375) (Narain 251-273; Rosenfield 202-206), Kucha devleti (Winter 239-251), Hotan devleti (Sha (a) 60-68; Sha (b) 22-30), Piçan (Turfan) hâkimiyeti (Lin 178-197) hükümdarlarının bazıları Tengri oğlu (*Devaputra*)

unvanını kullanmışlardı (Konow ixix, 188; Lévi 1-21; Rosenfield 186-188, 202, 205-206). Eski Japon hükümdarı kendisini Tian-zi olarak tanıtmada dışında Vietnam (Anonim 144; Zhang Deng-gui 1114; Wu Zhi 104) ve Kore (Zhang Zhe-ting 53; Seung 304-306; Sun 418-423) hükümdarları da kendilerini Tian-zi olarak deklare etmişti. 10-13. yüzyıllarda Kıtay (Liao 遼), Jürjen (Jin 金) ve Moğul hükümdarları da Tian-zi unvanını kullanmıştı (Jiang 25). Çin'in eski siyasi kültürüne göre, yeryüzü (Tian-xia) tek olduğu gibi yeryüzünü yöneten Tian-zi de tek olacak, o da Çin hükümdarı olacaktır; Çinli olmayan yabancıların ona Tian-zi ile hitap etmesi gerekmektedir (Wang Ke 6; Wang Zhen-ping 236). Buna rağmen Çinli olmayan hükümdarların Tengri Oğlu unvanı kullanmasını önleyememiştir. Chen Sanping, Tian-nan sözünün kavramsal olarak Tian-zi (tengri oğlu) ile eş anlamda olduğunu, ancak hem Gök Türklerin Tengri oğlu unvanı hem de Çin hükümdarların kullandığı Tian-zi (tengri oğlu) unvanı arasındaki benzerlikleri farklı Çince karakterle karşılamak için Çinli tercümanların gayret gösterdiğini belirtmektedir (Chen, Son of Heaven 309; Chen, *Multicultural China* 140). Yani Çin kaynaklarında Kapgan Kağan'ın Tengri Oğlu unvanı Tian-zi ile değil, anlamı yakın olan Tian-nan sözünü tercih edilmiştir.

Sonuç

Yukarıdaki incelemelere göre Nomgon Yazıtı'nda zikredilen “*Tengri oğlu*” ve “*Kutlug Kagan*” unvanlı kişinin büyük ihtimalle Mo-chuo Kağan (Kapgan Kağan) olmalıdır. İleriş Kağan ihtimali söz konusu olsa da Mo-chuo Kağan ihtimali kadar destekleyici kaynaklar kadar çok değildir. Nomgon Yazıtı'nda geçen “*İnek yılı dokuzuncu ay*” ibaresi de 713 yılı dokuzuncu ayı (24 Eylül-23 Ekim 713) olmalıdır. Büyük ihtimalle Mo-chuo Kağan *Tengri oğlu* unvanını bu tarihte ya da bu tarihten sonra kullanmaya başlamıştır. Tang Sülâlesi ise bu unvanı yedi ayından sonra yani 714 yılının dördüncü ayında öğrenmiş olabilir. Nomgon Yazıtı'nın kaybolan diğer parça/parçaları bulunduğu daha doğru bilgilere ulaşma ihtimali ortaya çıkacaktır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Agüi. 阿桂等奉敕纂. 《皇清開國方略》卷首上 <聯句詩>, 《影印文淵閣四庫全書》史部 99 編年類, 第0341冊, 台北: 臺灣商務印書館, 1986年; 滿文本, 臺北國立故宮博物院藏.
- Anonim. 《皇越春秋》, 台北: 臺灣學生書局, 1987年.
- Ban, Gu. 班固. 《漢書》, 北京: 中華書局, 1962年.
- Bazin, Louis. *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. Çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Bombaci, Alessio. “Qutluğ bolzun! A contribution to the history of the concept of ‘fortune’ among the Turks.” (Part one), *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Vol. 36, Fasc. 3-4, 1965: ss. 284-291.
- Cai, Hong-sheng. 蔡鸿生. (a) 《唐代九姓胡与突厥文化》, 北京: 中华书局, 1998年.
- Cai, Hong-sheng. 蔡鸿生. (b) 《中外交流史事考述》, 郑州: 大象出版社, 2007年.
- Cen, Zhong-mian. 岑仲勉. 《突厥集史》上下册, 北京: 中華書局, 1958年.
- Chavannes, Édouard. *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*. Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences, 1903.
- Chavannes, Édouard. “Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.” *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 5, No. 1 (1904), pp. 1-110.
- Chen, Sanping. “Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names.” *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 12, No. 3 (Nov., 2002), pp. 289-325.
- Chen, Sanping. *Multicultural China in the Early Middle Ages*. PA: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Cheng, Shu-guo. 陈戌国. 《中国礼制史·隋唐五代卷》, 长沙: 湖南教育出版社, 2010年.
- Clauson, Gerard. “A Note on Qapqan.” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1/2 (Apr., 1956), pp. 73-77.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*. Oxford University Press, 1972.
- Dai, Wei-guang. 戴巍光. 《中國名勝大典》, 北京: 经济科学出版社, 1997年.
- Dobrovits, Mihály. “The Thirty Tribes of the Turks.” *Acta Orientalia*, Vol. 57, No. 3 (October 2004), pp. 257-262.
- Dong, Gao. 董誥. 《全唐文》, 北京: 中華書局, 1983年.
- Du, You. 杜佑. 《通典》, 上海: 商務印書館, 1935年.

- Ekrem, Erkin. “General Çaça ve Gök Türk-Çin Ming-Sha Savaşı.” *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Ülkü Çelik Şavk, 26-29 Mayıs 2010, Cilt I, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011, ss. 333-340.
- Fang, Xuan-ling. 房玄齡, 《晉書》, 北京: 中華書局, 1974年.
- Feng, Cheng-jun. 馮承鈞. 《西域南海史地考證譯叢五編》, 北京: 中華書局, 1956年.
- Grousset, René. *The empire of the steppes: a history of central Asia*. N.J.: Rutgers University Press, 1970.
- Haneda, Tōru. 羽田亨. 「唐故三十姓可汗貴女阿那氏之墓誌」, 『東洋學報』第3卷, 第1号 (1913年02月), 頁135-152.
- Hirakawa, Akira. 平川彰. 『佛教漢梵大辭典』, 東京: 靈友会, 1997年.
- Hong, Hui-zhen. 洪惠镇, 《戴逵》, 上海: 上海人民美术出版社, 1988年.
- Hu, Ke-xian. 胡可先. <新发现颜真卿撰《康阿义屈达干墓志》释证>, 《浙江大学学报(人文社会科学版)》2022年第4期, 頁105-116.
- Iwasa, Seiichirō. 岩佐精一郎. 「突厥毘伽可汗碑文の紀年」, 『東洋學報』第23卷第4號, 1936年8月, 頁550-583.
- Jiang, Mei. 江湄. <宋人的「华夷之辨」与「中国」意识—以出使辽金行记为中心的考察>, 《民族社会学研究通讯》第243期 (2017年11月15日), 頁25-38.
- Konow, Sten (ed). *Kharoṣṭhī Inscriptions*. Vol. II, Part I, Clarendon Press, 1929.
- Lévi, Sylvain. “Devaputra.” *Journal Asiatique*, Tome ccxxiv, No. 1 (Jan-Mars, 1934), pp. 1-21.
- Li Ji-fu. 李吉甫. 《元和郡縣圖志》, 北京: 中華書局, 1983年.
- Li, Fang. 李昉. 《文苑英華》, 北京: 中華書局, 1966年.
- Lin, Mei-cun. 林梅村. <尼雅新发现的鄯善王童格罗伽纪年文书考>, 林梅村, 《汉唐西域与中国文明》, 北京: 文物出版社, 1998:178-197.
- Liu, Xu. 劉昫. 《舊唐書》, 北京: 中華書局, 1975年.
- Lu, Xin-yuan. 陸心源. 《唐文拾遺》, 台北: 文海出版社, 1962年.
- Luo, Zhu-feng. 罗竹风. 《漢語大詞典》第2卷, 上海: 汉语大词典出版社, 2001年.
- Mi, Fei. 米芾. 《画史》(宝晋山林集拾遗本), 北京: 北京图书馆出版社, 2003年.
- Mori, Masao. 護雅夫 (a). 『古代トルコ民族史研究』第I編, 東京: 山川出版社, 1967年.
- Mori, Masao. 護雅夫 (b). 『遊牧騎馬民族国家』, 東京: 講談社, 1967年.
- Mori, Masao. 護雅夫 (c). 「突厥の啓民可汗の上表文の文章: 読「突厥碑文」劄記(二)」, 『東洋學報』第48卷第1期 (1965年06月), 頁49-79.
- Mori, Masao. 護雅夫 (d). 「Tonyuquq碑文に見えるböğü-, bögü-qayanについて」, 『東洋學報』第52卷第1号, 1969年06月, 頁62-89.

- Moriyasu, Takao. 森安孝夫. 張雅婷譯, 《絲路、遊牧民與唐帝國: 從中央歐亞出發, 遊牧民眼中的拓跋國家》, 臺北: 八旗文化事業股份有限公司, 2018年.
- Morohashi, Tetsuji. 諸橋轍次. 『大漢和辭典』第3卷, 東京: 大修館書店, 1966年.
- Müller, F. W. K. *Uigurica I*. Akademie der Wissenschaften, Nr. 2, 1908.
- Narain, A. K. "The Kushan State: A Preliminary Study." *The Study of the State*, in Henri J. M. Classen and Peter Skalnik (ed.), The Hague: Mouton Publishers, 1981, pp. 251-273.
- Nata. 納塔. 《金蔓》(喬吉校注), 呼和浩特: 內蒙古人民出版社, 1999年.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Ou-yang, Xiu. 歐陽修. 《新唐書》, 北京: 中華書局, 1975年.
- Pelliot, Paul. "L'édition collective des œuvres de Wang Kouo-wei." *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 26, No. 2/3 (1928), pp. 113-182.
- Pelliot, Paul. "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale." *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 26, No. 4/5 (1929), pp. 205-207.
- Pritsak, Omeljan. "Old Turkic regnal Names in the Chinese Sources." *Journal of the Turkish Studies*, Vol. 9, 1985:205-211.
- Rosenfield, John M. *The Dynastic Arts of the Kushans*. University of California Press, 1967.
- Rybatzki, Volker. "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions." *Central Asiatic Journal*, Vol. 44, No. 2 (2000), pp. 205-292.
- Saito, Shigeo 齊藤茂雄. 「突厥「阿史那感德墓誌」記注考—唐羈縻支配下における突厥集團の性格—」, 『内陸アジア言語の研究』卷26, 2011年8月, 頁1-38.
- Sertkaya, Osman Fikri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.
- Seung, Ha seung. 成海應. <正統論>, 《研經齋全集》本集 2, 卷 32, 漢城: 昨晟社, 1982年.
- Sha, Wu-tian. 沙武田 (a). <敦煌石窟于阗国王「天子窟」考>, 《西域研究》2004年第2期, 頁60-68.
- Sha, Wu-tian. 沙武田 (b). <敦煌石窟于阗国王画像研究>, 《新疆师范大学学报(哲学社会科学版)》2006年第4期, 頁22-30.
- Si-ma, Guang. 司馬光. 《資治通鑑》, 北京: 中華書局, 1956年.
- Song, Min-qiu. 宋敏求. 《唐大詔令集》, 北京: 商務印書館, 1959年.
- Sun, Wei-guo. 孙卫国. 《大明旗号与小中华意识—朝鲜王朝尊周思明问题研究(1637-1800)》, 北京: 商务印书馆, 2007年.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. Cilt I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.

- Takakusu, Junjirō. 高楠順次郎 (a). 『大正新脩大藏經』第1冊「阿含部上二
四·起世經十卷 第七卷 三十三天品之二」, 東京: 大正一切經刊行會,
1988年.
- Takakusu, Junjirō. 高楠順次郎 (b). 『大正新脩大藏經』第21冊「密教部四·
大聖歡喜雙身毘那夜迦天形像品儀軌一卷」, 東京: 大正一切經刊行
會, 1989年.
- Takakusu, Junjirō. 高楠順次郎 (c). 『大正新脩大藏經』第19冊「密教部二·
佛母大孔雀明王經三卷卷上」, 東京: 大正一切經刊行會, 1989年.
- Takakusu, Junjirō. 高楠順次郎 (d). 『大正新脩大藏經』第21冊「密教部四·
造像量度經解一卷」, 東京: 大正一切經刊行會, 1989年.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayını, 1988.
- Tekin, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg, 1994.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg Yayınları,
1998.
- Thomsen, Vilhelm. *Orhun Yazıtları Araştırmaları*. Türk Dil Kurumu Yayınları,
2002.
- Wada, Kiyoshi 和田清. 《岩佐精一郎遺稿》, 東京: 岩佐傳一, 1936年.
- Wang, Guo-wei 王國維. 《觀堂集林·別集》, 北京: 中華書局, 1959年.
- Wang, Ke 王柯. 《中國: 從天下到民族國家》, 台北: 政大出版社, 2014年.
- Wang, Pu 王溥. 《唐會要》, 上海: 商務印書館, 1936年
- Wang, Qin-ruo 王欽若. 《冊府元龜》, 北京: 中華書局, 1994年.
- Wang, Zhen-ping 王貞平, 《漢唐中日關係論》, 台北: 文津出版社, 1997年.
- Wei, Zheng 魏徵. 《隋書》, 北京: 中華書局, 1974年.
- Winter, W. "Tocharians and Turks." in Deniz Sinor (ed.), *Aspects of Altaic Civiliza-
tion*, Ural and Altaic Series 23, Bloomington: Indiana University, 1963:239-
251.
- Wu, Yu-gui. 吳玉貴. 《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》, 北京: 中華書局,
2009年.
- Wu, Yu-gui. 吳玉貴 (a). <古代突厥漢文碑志叙錄>, 《理論與史學》第1輯,
北京: 中國社會科學出版社, 2015年12月, 頁133-160.
- Wu, Zhi. 吳誌. 《皇黎一統志》(吳悠續、吳任輯編), 陳慶浩、王三慶主編,
《越南漢文小說叢刊》第5冊, 臺北: 臺灣學生書局, 1987年.
- Xue Zong-zheng. 薛宗正. 《突厥史》, 北京: 中國社會科學出版社1992年.
- Yan, Geng-wang. 嚴耕望 (a). <唐代長安靈州道及靈州在西北交通上之地位>,
《中國文化研究所學報》第5卷第1期(1972年12月), 頁77-122.
- Yan, Geng-wang. 嚴耕望 (b). <唐代長安東北通勝州振武軍驛道考>, 《新亞
學報》第10卷第1期(下)(1973年07月), 頁233-248.
- Yan, Geng-wang. 嚴耕望 (c). <唐代長安北通豐州天德軍驛道考>, 《中國文
化研究所學報》第6卷第1期(1973年12月), 頁143-167.

- Yan, Geng-wang. 嚴耕望 (d). <唐代太原西北通單于督護府及河上三城道>, 《中國文化研究所學報》第10卷上 (1979年01月), 頁43-58.
- Yan, Geng-wang. 嚴耕望. 《唐代交通圖考》, 台北: 中央研究院歷史語言研究所, 1985年.
- Yan, Zhen-qing. 顏真卿. 《顏魯公集》卷六, 上海: 上海古籍出版社, 1992年.
- Yue, Shi. 樂史. 《太平寰宇記》, 北京: 中華書局, 2007年.
- Zhang, Deng-gui. 張登桂. 《大南正編列傳初集》, 《大南寔錄》4, 東京: 慶應義塾大學言語文化研究所, 1971年.
- Zhang, Ning. 張寧. 《隋唐五代墓誌匯編·北京卷附遼寧卷》, 天津: 天津古籍出版社, 1991年.
- Zhang, Zhe-ting. 張哲挺. <越南燕行使李文馥文化中華觀之特色>, 《臺灣東亞文明研究學刊》第14卷第1期 (2017年6月), 頁47-82.
- Zhao, Wen-run 趙文潤 ve Zhao, Ji-hui 趙吉惠. 《兩唐書辭典》, 濟南: 山東教育出版社, 2004年.
- Zheng-wen, Da-ci-dian 中文大辭典編纂委員會編. 《中文大辭典》第8卷 (共40冊), 台北: 中國文化研究所出版, 1962-1968年.
- Zhou, Shao-liang 周紹良 ve Zhao, Chao 趙超. 《唐代墓志匯編》上海: 上海古籍出版社, 1992年.

The Issue of Qutlug Qaghan's Identity in the Nomgon Inscription*

Erkin Ekrem **

Abstract

The newly discovered inscriptions in Mongolia have aroused excitement in the Turcology community. Announcing the discovery of these inscriptions, the officials of the International Turkish Academy informed the public about the content of the inscription and initiated a discussion about the identity of the khan mentioned in the inscription. In this paper, by using Chinese historical sources within the boundaries of the Second Turkic Khaganate period, the owner of the inscription is tried to be appointed with the keywords of “the year of cow”, the “Son of Heaven,” and “Qutlugh Kaghan” in the Nomgon Inscription. As a result, it has been revealed that the person described in the inscription was not the founder of the Second Turkic Khaganate Elterish Qaghan, but instead, second Qaghan and his brother Qapghan Qaghan.

Keywords

Turkic Khaganate, Elterish Qaghan, Qapghan Qaghan, Qutlugh Kaghan, Tian-nan, Nomgon Inscription.

* Date of Arrival: 28 November 2022 – Date of Acceptance: 23 June 2023

You can refer to this article as follows:

Ekrem, Erkin. “Nomgon Yazıtı'ndaki Kutlug Kagan'ın Kimliği Meselesi.” *bilig*, no. 106, 2023, pp. 35-54.

** Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Department of History –Ankara/Türkiye

ORCID: 0000-0002-3482-9998

ekrem@hacettepe.edu.tr

Проблема личности Кутлуг-кагана в Номгонской надписи*

Эркин Экрем **

Аннотация

Недавно обнаруженные в Монголии надписи вызвали волнение в тюркологическом сообществе. Сообщив об обнаружении этих надписей, официальные лица Международной тюркской академии дали некоторые сведения о содержании надписей и начали дискуссию о личности хана, упомянутого в тексте надписи. В данной работе предпринята попытка определить, кто был владельцем надписи, в пределах периода Второго Тюркского каганата, с ключевыми словами «Год коровы», «Сын Неба» и «Кутлуг Каган», имеющимися в Номгонской надписи. Автор провел анализ с использованием китайских исторических источников. В результате выяснилось, что человек, описанный в надписи, был не основателем Второго Тюркского каганата Эльтериш-каганом, а вторым каганом и его братом Капган-каганом.

Ключевые слова

Тюркский каганат, Эльтериш-каган, Капган-каган, Кутлуг-каган, Тянь-нан, Номгонская надпись.

* Поступило в редакцию: 28 ноября 2022 г. – Принято в номер: 23 июня 2023 г.

Ссылка на статью:

Ekrem, Erkin. “Nomgon Yazıtı’ndaki Kutlug Kagan’ın Kimliği Meselesi.” *bilig*, no. 106, 2023, pp. 35-54.

** Доц., д-р, Университет Хаджеттепе, исторический факультет – Анкара/Турция

ORCID: 0000-0002-3482-9998

eekrem@hacettepe.edu.tr